

Андрій Чуткий

ПРАЦЯ О. О. РУСОВА В КИЇВСЬКОМУ КОМЕРЦІЙНОМУ ІНСТИТУТІ

У статті досліджено роботу О. О. Русова у Київському комерційному інституті. Встановлено, що його перехід на роботу до цього ВНЗ був особистим бажанням. З'ясовуються усі складові діяльності О. О. Русова у Київському комерційному інституті: викладацька діяльність (зокрема й організація цікавих дослідницьких проектів за участю студентів), робота в складі управлінських органів інституту, редакторство «Відомостей Київського комерційного інституту», організація низки наукових товариств при інституті. Все це засвідчує щире зацікавлення О. О. Русова своєю роботою у цьому навчальному закладі і водночас – особливу увагу до молоді та прагнення прищепити їй любов як до наукової діяльності, так і український патріотизм.

Ключові слова: О. О. Русов, Київський комерційний інститут, історія України ХХ ст., національно-визвольний рух.

У жовтні цього року виповнюється сто років з дня смерті визначного українського науковця та громадського діяча Олександра Олександровича Русова, котрому ми зобов'язані утвердженню вітчизняної статистики, значним внеском у дослідження різних регіонів України, працею з прищеплення українській молоді любові до науки та національного патріотизму, що зокрема сприяло постанню перших українських політичних організацій на зламі ХІХ–ХХ ст. Дана розвідка є ще одним скромним доробком на пошану цього визначного діяча України і присвячена реконструкції другого періоду його перебування в Києві, коли він викладав у Київському комерційному інституті.

Цей останній період життя О. О. Русова, а саме – 1909–1915 рр., був нерозривно пов'язаний з Україною (яку залишив у 1902 р., щоправда, не зовсім з доброї волі), оскільки завдяки запрошенню викладати у Київському комерційному інституті вчений-статистик зміг отримати постійне джерело заробітку в Україні і повернутися на рідну землю. Варто зазначити, що він почав шукати місце праці у Київському комерційному інституті з травня 1908 р., тобто з моменту заснування цього ВНЗ на базі Київських вищих комерційних курсів¹.

Судячи з листа О. О. Русова до М. В. Довнар-Запольського (котрий був директором Київського комерційного інституту) від 4 вересня 1908 р., саме Олександр Олександрович був ініціатором переходу на роботу до цього вишу і для цього спеціально приїздив у травні 1908 р. до Києва². Отже, пошук роботи у ньому засвідчує прагнення Русова до повернення на Батьківщину. М. В. Довнар-Запольський, зі свого боку, надав йому максимальне сприяння. Так, як випливає зі звіту по Київському комерційному інституту, саме заробітна плата у ньому стала для О. О. Русова основним джерелом прибутку (давала 3000 руб. на рік і ще 100 руб. – доходи «від письменницького ремесла»)³. Також Довнар-Запольський вів листування із Русовим з приводу його переходу на роботу до Київського комерційного інституту.

© Чуткий Андрій Іванович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана», директор Музею історії університету.

Зрештою, з другого семестру 1908–1909 навчального року О. О. Русов розпочав викладання в інституті двох предметів: міського господарства та статистики і демографії⁴. Міністерство торгівлі та промисловості (у підпорядкуванні якому перебували вузи економічного профілю) затвердило його на посаді викладача Київського комерційного інституту 7 січня 1909 р.⁵ Початково він займав самостійну кафедру статистики, але у 1910 р. вона була приєднана до кафедри економічної географії і називалась кафедра економічної географії та статистики⁶. Також з листопада 1908 р. О. О. Русов був обраний членом ради та навчального комітету Київського комерційного інституту⁷. При цьому до грудня 1910 р. науковець виконував і обов'язки секретаря навчального комітету Київського комерційного інституту, але через збільшення лекційного навантаження та додавання керівництва статистичним кабінетом він був змушений клопотати про звільнення від цих обов'язків⁸.

У 1909–1910 навчальному році О. О. Русов читав в інституті ті ж самі дисципліни⁹. У наступному (1910–1911) навчальному році предмети, які він викладав, деталізувались, збільшився їхній перелік та кількість годин на них: загальна статистика (4 години на тиждень), оціночна статистика (2 години на тиждень), залізнична (1 година на тиждень) та оціночна (1 година на тиждень) статистики¹⁰. У 1911–1912 навчальному році Русов викладав статистику (2 години на тиждень для студентів 1-го семестру комерційного відділення та практичні заняття на другому курсі), залізничну статистику (на четвертому курсі)¹¹. Працював і зі студентами економічного відділення.

М. В. Довнар-Запольський ініціював обрання О. О. Русова штатним екстраординарним професором інституту, але Міністерство торгівлі та промисловості на початку 1913 р. відхилило це клопотання, посилаючись на те, що він не мав наукового ступеня¹². Проте Русову було дозволено продовжувати викладати в інституті, якщо надійде відповідне подання від навчального комітету Київського комерційного інституту, що і було зроблено¹³, хоча справа із його затвердженням на посаді викладача інституту розтяглась до осені 1913 р.¹⁴

В особовій справі О. О. Русова зберігається рекомендація його на посаду викладача статистики, написана професором В. Г. Бажаєвим. У ній відзначено: «Заслуги О. О. Русова добре відомі. Багаторічна і плідна діяльність О. О. Русова, безумовно, залишила глибокий слід в історії російської статистики ... О. О. Русов завоював собі почесну славу своїми зразковими працями»¹⁵. Аналогічно відгукувався Бажаєв і про педагогічну діяльність Русова в Київському комерційному інституті і підсумовував: «В особі О. О. Русова ми маємо, безумовно, одного з визначних і найбільш заслужених російських статистиків»¹⁶. Аналогічно і М. В. Довнар-Запольський характеризував О. О. Русова як особу, котра «надала інституту цінну послугу постановкою викладання статистики і практичних занять в статистичному кабінеті, якому, до речі, пожертвував цінну бібліотеку підручників і посібників»¹⁷. Отже, Русов мав добру репутацію і був визнаний та широко відомий у наукових колах завдяки своїй багаторічній науковій діяльності.

Навіть з початком Першої світової війни О. О. Русов продовжував активну викладацьку діяльність – читав курси зі статистики та оціночної статистики і вів практичні заняття із цих дисциплін¹⁸. Цікавою складовою практичних занять зі статистики була організація викладачем анкетування студентів Києва, яка дала дуже цінний матеріал з різних складових студентського життя (житлове та матеріальне забезпечення, джерела прибутку, соціальне походження, мова спілкування тощо). Уже у перший рік до її проведення було залучено 69 студентів Київського комерційного інституту¹⁹, що засвідчило й вміння Русова популяризувати соціологічні знання серед студентів. Водночас учений 6 листопада 1909 р. запропонував провести аналогічне анкетування і серед викладачів та службовців інституту²⁰.

Викладацьку діяльність у Київському комерційному інституті О. О. Русов продовжував у буквальному значенні цього слова до останніх днів життя. Він разом з інститутом восени 1915 р. планував евакуюватися до Саратова (як впливає зі списків евакуйованих співробітників інституту – разом з дружиною, сином Юрієм

та донькою Ольгою)²¹. Вочевидь, що особливості поточної ситуації та негаразди евакуації вплинули на Русова, остаточно підірвавши його здоров'я і прискорили його смерть. Зокрема, ще у травні 1914 р. (тобто за рік до смерті) Русов повідомляв у листі до навчального комітету Київського комерційного інституту, що лікар, котрий його лікував, «вважає, що періодичні мої захворювання за останні три роки ... перебувають в залежності від різноманіття предметів, які я викладаю»²². Тому він просив передати іншим викладання курсів з міського та земського господарства і залишити за ним лише курс статистики²³. О. О. Русов помер у жовтні 1915 р. Така ж доля спіткала й ряд інших науковців, що у 1915 р. переїхали з Києва до Саратова (зокрема, М. Ф. Владимирського-Буданова, В. Г. Бажаєва). Принаймні один із співробітників Київського комерційного інституту скаржився, що внаслідок переїзду до Саратова у нього «майже не припинялась лихоманка», а «ненормальні умови життя» спричинили недокрів'я²⁴. До цього слід додати матеріальні складнощі у край перевантаженому евакуйованими людьми місті, вплив наростаючої економічної кризи, ріст апатії, зневіри та злочинності тощо.

Та повернімось до діяльності Русова у Київському комерційному інституті. О. О. Русов здійснював у ньому не лише викладацьку діяльність, але й щиро переймався організацію самого освітнього процесу в Київському комерційному інституті, що вказує на його щире служіння справі освіти, а не просте заробітчанство. Свідченням цього щирого зацікавлення справою освіти є збережені його пропозиції щодо покращення справи викладання низки дисциплін, подані керівництву Київського комерційного інституту²⁵. Та найголовніше, що внаслідок вступу на роботу до Київського комерційного інституту вчений дістав можливість знайомити студентську аудиторію із новими досягненнями у галузі статистики та демографії, включаючи й власні напрацювання, що мали предметом дослідження українські землі; але при цьому він відшліфовував і власні знання, проводив їхню перевірку, структурування тощо. Проводячи польові дослідження, до яких залучались і студенти, О. О. Русов таким чином передавав власний досвід і прищеплював любов до науки та водночас сприяв вихованню молодих науковців у проукраїнському дусі. Найбільш наочно це виявилось у тому, що з-поміж його дипломників були й в подальшому активні учасники українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Приміром, С. І. Березняк (що був серед останніх студентів, котрі писали дипломні роботи під керівництвом О. О. Русова): у 1917 р. він став одним із членів Української Центральної Ради, був прибічником ідеї створення сильної української армії та незалежності України²⁶. Отже, діяльність О. О. Русова серед студентства Київського комерційного інституту була різнобічна та позитивно впливала на формування студентської молоді загалом.

Також з ім'ям ученого-статистика пов'язане утворення студентами Київського комерційного інституту статистичного гуртка²⁷. Це була одна з перших студентських організацій наукового спрямування в інституті. Тісний зв'язок Русова з роботою статистичного гуртка студентів інституту виявився не лише у самій спрямованості його діяльності, але й у регулярному відвідуванні його засідань²⁸, подання студентам ідей для проведення соціологічних досліджень (зокрема організація вже згадуваної студентської анкети, що дала найбільш ємку і різнобічну інформацію про життя київського студентства початку ХХ ст.). У справі цієї анкети особливо показовим є те, що серед поставлених у ній до респондентів питань було й питання про національну приналежність, що дозволило проявити міру національної самосвідомості студентів-українців²⁹.

О. О. Русов був у першому складі заснованого у 1909 р. при інституті Товариства піклування про вищу комерційну освіту і був його скарбником³⁰. Це товариство займалося справою розвитку економічної освіти, тобто підтримувало Київський комерційний інститут як перший вітчизняний ВНЗ економічного профілю. Активність роботи Русова у цьому товаристві проявилась і в тому, що він входив до складу створеного при Товаристві піклування про вищу комерційну освіту комітету, що займався придбанням будинку у Києві для потреб Київського комерційного інституту³¹.

Уходив викладач і до складу Київського Товариства сприяння поширенню комерційних знань і був серед його засновників³², а також найбільш активним членом³³, що

зайвий раз підтверджує його щире вболівання за справу поширення освіти в Україні. Зокрема, навіть незадовго до смерті О. О. Русов увійшов до складу створеної при цьому товаристві комісії з розробки проекту заснування у Києві Хлібно-торговельного інституту³⁴.

Щире вболівання за долю освіти загалом і студентства зокрема виявилось в участі О. О. Русова у роботі комітету, що завідував справами Товариства допомоги нужденним студентам Київського комерційного інституту³⁵. Останнє, як видно з його назви, метою своєї діяльності ставило матеріально підтримку нужденних студентів, яких було багато у Київському комерційному інституті, внаслідок його більш демократичного «обличчя», порівняно з більшістю тогочасних ВНЗ в Україні.

У стінах Київського комерційного інституту Русов займався не лише викладацькою, але й науковою діяльністю. Це виявилось у його входженні до створеного 1909 р. при інституті Товариства економістів. При цьому він увійшов до першого складу ради цього товариства³⁶. У рамках Товариства економістів при Київському комерційному інституті Русов розгорнув активну роботу з участі товариства у переписі 1910 р., а саме подавав пропозиції щодо структури опитувальних листів для цього³⁷.

Також О. О. Русов виступив ініціатором заснування при інституті у 1909 р. товариства любителів соціальних знань³⁸. Він увійшов і до складу керівного органу товариства – комітету³⁹.

Варто зазначити, що обидва наукові товариства (Товариство економістів та товариство любителів соціальних знань) у своїх програмах та діяльності віддавали перевагу вивченню власне реалій українського життя і фактично позиціювали себе як українські культурницькі організації (що засвідчувалось і їх особовим складом)⁴⁰. Членом Товариства любителів соціальних знань була й дружина О. О. Русова Софія Федорівна⁴¹.

Учений був делегований на ряд наукових з'їздів, зокрема – у 1910 р. на XII з'їзд природознавців і лікарів⁴².

О. О. Русов був задіяний і в інших складових життя інституту. Так, він був завідувачем статистичного кабінету, що діяв у складі економічного відділення⁴³ і був організований саме завдяки його старанням.

У 1909 р. при інституті було засновано власний періодичний друкований орган – «Відомості Київського комерційного інституту» і О. О. Русов став його першим і незмінним редактором до своєї смерті⁴⁴. Активність і щире служіння цій справі з боку Русова виявились у надзвичайній оперативності налагодження ним випуску цього видання: дозвіл на друк «Відомостей Київського комерційного інституту» було надано 17 червня 1909 р., а вже у вересні 1909 р. було видано їхній перший випуск⁴⁵ і спостерігалася динаміка до збільшення регулярності виходу номерів цього видання. Так, уже в січні 1910 р. О. О. Русов звітував про видання другої книги «Відомостей» та роботу з видання третьої книги. При цьому він запропонував відмовитись від регламентування кількості книг «Відомостей» на рік, замінивши це положення фразою, що вони «виходять по мірі накопичення матеріалу»⁴⁶, у чому виявився його реалізм та зваженість. Окрім того, стараннями Русова було налагоджено обмін «Відомостей Київського комерційного інституту» на періодичні видання інших ВНЗ, наукових товариств та земських установ, що сприяло як поповненню бібліотеки Київського комерційного інституту, так і поширенню інформації про цей ВНЗ. Про те, що цей крок виявився виправданим, виконавши поставлені завдання, свідчать звернення від найрізноманітніших установ та навіть окремих осіб щодо висилки їм «Відомостей Київського комерційного інституту»⁴⁷.

Отже, за допомогою цього журналу інститут популяризував інформацію про себе. Також він слугував для ознайомлення студентів з програмами викладання (які вміщувались у ньому), а для науковців давав можливість оприлюднити результати своїх досліджень. Останнє стосувалось і робіт найбільш здібних студентів Київського комерційного інституту, що таким чином відкривало їм шлях у науку, оскільки саме такими публікаціями на той час заявляли про себе науковому співтовариству починаючи вчені.

З кожним роком кількість книг «Відомостей Київського комерційного інституту» зростала і до листопада 1914 р. досягла 25⁴⁸, що свідчило як про зміцнення матеріальної бази інституту, так і про зростання наукового доробку його співробітників.

Серед інших (окрім власне викладацької та наукової) діяльності були й такі, що засвідчували щире зацікавлення Русова у розвитку Київського комерційного інституту, оскільки не були пов'язані із матеріальною винагородою і натомість потребували значних затрат часу. До них, зокрема, варто віднести заходи, спрямовані на утвердження за інститутом нового статуту в 1912 р., який зрівнював його у правах з державними вишами. Справа ця була вкрай складною і тривала кілька років. При цьому далеко не всі викладачі долучились до неї⁴⁹. Задля отримання інститутом статусу державного вишу йому було потрібно провести реорганізацію програм викладання, змінити їхнє наповнення тощо. Тому з березня по травень 1912 р. в інституті діяла спеціальна комісія (Довнар-Запольський, Воблій, Єгоров, Єрченко, Русов, Сльозкін, Яснопольський) з перегляду програм викладання, що оптимізувала їх (ліквідувавши паралелізм в поданні матеріалу з різних дисциплін, надавши цілісності та більшої конкретики навчальним програмам тощо), зробивши більш актуальними та відповідними останнім досягненням у відповідних науках⁵⁰. Було впорядковано екзаменаційні сесії та складання випускних іспитів: чітко визначався час їхнього проведення (з 10 по 20 січня та з 10 по 31 травня, а в особливих випадках у грудні по окремих предметах та з 25 серпня по 1 вересня⁵¹) та перелік предметів (з наданням програм по кожному предмету). 18 травня 1912 р. напрацьовані цією комісією пропозиції були направлені членам ради професорів та навчального комітету Київського комерційного інституту. Весь час О. О. Русов був активно включений у цю роботу.

Зрештою, особлива роль ученого в житті Київського комерційного інституту і водночас зворотній зв'язок виявились і в тому, що він був чи не єдиним (поряд ще з одним українцем, який повернувся в Україну з Петербургу – Л. М. Яснопольським⁵²) професором цього ВНЗ у дореволюційний період, котрий не був сумісником, а викладав лише у Київському комерційному інституті. Навіть засновник і керівник цього навчального закладу М. В. Довнар-Запольський мав основним місцем праці Університет св. Володимира⁵³.

Керівництво інституту в особі М. В. Довнар-Запольського високо цінувало роботу О. О. Русова. Аби підтримати статистика матеріально, враховуючи скромний бюджет ученого, йому було призначено підвищений оклад по інституту⁵⁴. Почасти це можна розглядати і як компенсацію за відмову Міністерства торгівлі та промисловості затвердити Русова на посаді професора інституту. Справа з наданням Русову посади штатного професора показала, з однієї сторони – збереження репресивної політики влади щодо опозиційних діячів і водночас засвідчувала його опозиційність щодо офіційної влади. Так, у прикладеній до справи про його призначення професором записці з поліції було зазначено, що Русов «згідно зібраних даних, благонадійним у політичному відношенні визнаним бути не може»⁵⁵. А з іншої – показала наявність в середовищі викладацького корпусу Київського комерційного інституту духу корпоративної культури й солідарності (оскільки за збереження Русова у штаті інституту турбувався не лише Довнар-Запольський, але й інші професори)⁵⁶. Так, Довнар-Запольський повідомляв Міністерство торгівлі та промисловості, що, попри «неблагонадійність» Русова, останній «завоював собі почесну славу своїми зразковими роботами» і що «як людина досить похилого віку (що відповідало дійсності. – А. Ч.), О. О. Русов більше цікавився наукою, аніж політичними рухами (а це було явною натяжкою. – А. Ч.)»⁵⁷. При цьому весь час, допоки тяглась справа із перезатвердження Русова на посаді викладача інституту (а це тривало з 1911 по 1913 р.), Русов продовжував працювати в Київському комерційному інституті, що було б неможливо без згоди керівництва цього вишу.

Так само М. В. Довнар-Запольський підтримував обрання дружини О. О. Русова Софії Федорівни навесні 1909 р. викладачем французької мови⁵⁸ в інституті, що мало зміцнити матеріальне становище родини Русових після переїзду з Петербурга до Києва. З листа-подяки С. Ф. Русової на адресу М. В. Довнар-Запольського підтвер-

джується вирішальна роль останнього у цій справі⁵⁹. При цьому С. Ф. Русова зазначає, що на той момент вона ще не могла надати необхідні документи, оскільки «всі речі ще в дорозі»⁶⁰, тобто переїзд родини Русових з Петербурга до Києва ще тривав. Зазначу, що цей лист (як впливає з вхідного штампа) був отриманий в інституті 10 квітня 1909 р. А з попереднього листа С. Ф. Русової до того ж адресата довідуємося, що вона особисто звернулася до нього з проханням про надання вільних уроків французької мови і літератури в інституті, оскільки щойно витримала іспит на право викладати в навчальних закладах зазначені дисципліни⁶¹. Проте не меншим лейтмотивом тут слід назвати певну матеріальну скруту родини Русових: саме цим можна пояснити і постійну зміну житла у Києві сім'єю, про що зберігається інформація у звітах по викладацькому складу інституту.

Зрештою, навчальний комітет інституту 7 травня 1909 р. обрав С. Ф. Русову викладачем французької мови⁶². Зазначу, що у звіті по інституту за 1910 р. вона помилково значиться як викладач англійської мови (тоді як Л. І. Ферберн, яка викладала англійську мову, названа викладачем французької)⁶³.

Однак навчальний відділ Міністерства торгівлі та промисловості 8 березня 1910 р. відхилив цю кандидатуру, про що і повідомив керівництво Київського комерційного інституту⁶⁴. Проте С. Ф. Русова все ж таки змогла викладати французьку мову в інституті з осені 1909 р. до весни 1910 р. (завдяки бюрократичній тяганині), на що вказує і фігурування її прізвища серед списків осіб викладацького складу інституту за цей період.

Аналогічно і після смерті О. О. Русова керівництво Київського комерційного інституту не полишило його родину своєю увагою. Зокрема, піклувальна рада Київського комерційного інституту організувала похорони по покійному у Володимирському соборі Києва у день його поховання і повідомила про це через київські газети⁶⁵. При цьому в газеті «Київська думка» у повідомленні про смерть О. О. Русова було зазначено, що численні телеграми співчуття «на російській та українській мовах» надходять як до родини покійного, так і до Київського комерційного інституту; а в телеграмі від Наукового товариства імені Тараса Шевченка висловлено «глибокий сум з приводу смерті дорогого, доброго, благородного і світлого українського діяча і патріота»⁶⁶. Також екстрене засідання піклувальної ради інституту 18 жовтня 1915 р. було спеціально присвячене справі «матеріального забезпечення сім'ї покійного», наслідком чого стала постанова про асигнування на цю ціль 2000 руб. так, аби половина суми була виплачена в цьому ж (1915) році, а друга – у 1916 р. Окрім цього, члени піклувальної ради Л. І. Бродський та С. С. Могильовцев надали пожертви (по 500 руб. кожний) родині покійного, а також було порушено клопотання перед Міністерством торгівлі та промисловості про «одноразову допомогу на користь родини О. О. Русова»⁶⁷.

На останок варто зазначити і те, що викладання статистики у Київському комерційному інституті по смерті О. О. Русова перебрав А. І. Ярошевич⁶⁸, що сповідував ті ж самі погляди, що й небіжчик, та був тісно пов'язаний із ним колом своїх наукових інтересів та науковою діяльністю. А тому в цьому можна припускати і своєрідне виконання останньої волі померлого.

Отже, робота О. О. Русова у Київському комерційному інституті почалася з його повернення в Україну (і до певної міри прискорила її) і тривала до смерті вченого у 1915 р. Вчений-педагог підходив до цієї справи широко, що засвідчено його участю у роботі управлінських структур інституту; у розробці і поданні пропозицій щодо покращення освітнього процесу в інституті; у заснуванні і налагодженні роботи статистичного кабінету; участі у роботі організацій, що ставили за мету розвиток економічної освіти (Товариства піклування про вищу комерційну освіту та Київського Товариства сприяння поширенню комерційних знань). Окрім цього, О. О. Русов виступив ініціатором заснування Товариства економістів та Товариства любителів соціальних знань, що сприяли науковому вивченню та нагромадженню даних з різних аспектів української історії та сучасності. Заохочував Русов і створення студентського статистичного гуртка. З його ім'ям пов'язане і створення та видання друкованого

періодичного органу Київського комерційного інституту – «Відомостей Київського комерційного інституту», редактором яких О. О. Русов був до 1915 р. Таким чином, його діяльність у Київському комерційному інституті була різнобічна і цілком поглинала цього українського діяча, а тому і місце Київського комерційного інституту в житті О. О. Русова у 1909–1915 рр. було важливим.

1. Чуткий А. І. Київські вищі комерційні курси: від заснування до трансформації на Київський комерційний інститут / А. І. Чуткий // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2011. – № 3. – С. 128–135.
2. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 118, арк. 3.
3. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 316, арк. 5.
4. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 2, арк. 57.
5. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 315, арк. 2.
6. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1304, арк. 18.
7. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 118, арк. 5.
8. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 158, арк. 2.
9. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – С. 120.
10. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 315, арк. 2.
11. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 332, арк. 7, 8, 9.
12. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 118, арк. 41.
13. Там само, арк. 44.
14. Там само, арк. 56.
15. Там само, арк. 51.
16. Там само, арк. 51 зв.
17. Там само, арк. 55.
18. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 675, арк. 59–63 зв.
19. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 158, арк. 3.
20. Там само, арк. 3 зв.
21. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 4.
22. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 118, арк. 80.
23. Там само.
24. Там само, спр. 111, арк. 31.
25. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. II, спр. 506, 587–591.
26. Білорус М. А. Член Центральної Ради Саватій Березняк: в 2 ч. / М. А. Білорус. – К.: ПП Бабіч П. М., 2009. – Ч. 1. – 64 с.; Білорус М. Член Української Центральної Ради Леонард Борковський (8 липня 1895 – 26 січня 1918) / М. А. Білорус // Зона. Громадський та літературний часопис Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих. – 2007. – № 12. – С. 139–148.
27. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 60.
28. Там само, арк. 5.
29. Див.: Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – С. 232–234.
30. Держархів м. Києва, ф. 227, оп. 1, спр. 1, арк. 23.
31. Там само, арк. 3.
32. Там само, спр. 3, арк. 19.
33. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – С. 166–167.
34. Держархів м. Києва, ф. 227, оп. 1, спр. 1, арк. 45 зв.
35. Див.: Отчет Общества вспомоществования недостаточным слушателям Киевского коммерческого института. – К.: Типолитография А. О. Штерензона, 1910. – 11 с.
36. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 3, арк. 77; Чуткий А. І. Київський ко-

- мерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – С. 173.
37. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 665.
 38. Там само, спр. 48, арк. 7.
 39. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – С. 179.
 40. Там само. – С. 166–181.
 41. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 3, арк. 82.
 42. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 133.
 43. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 675, арк. 2 зв.
 44. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 125, арк. 3.
 45. Там само, арк. 4, 5.
 46. Там само, арк. 6.
 47. Там само, арк. 19, 20, 39.
 48. Там само, арк. 40.
 49. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – С. 129–137.
 50. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 496, арк. 17–18.
 51. Там само, арк. 72.
 52. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – С. 139.
 53. Чуткий А. І. Мітрафан Доунар-Запольскі – заснавальник першай на Україне еканамічнай ВНУ / А. І. Чуткий // Беларускі гістарычны часопіс. – Мінск, 2013. – № 4 (165). – С. 14–26; Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.) / А. І. Чуткий. – Ніжин, 2013. – С. 105–107, 139.
 54. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 676, арк. 22.
 55. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 118, арк. 74.
 56. Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 214, арк. 29-31, 38, 50-51 зв.
 57. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 118, арк. 76-76 зв.
 58. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1304, арк. 2.
 59. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1.
 60. Там само.
 61. Там само, арк. 2 зв.
 62. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 117, арк. 3.
 63. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1304, арк. 10.
 64. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 1, спр. 117, арк. 5.
 65. Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 1129, арк. 3.
 66. Там само, арк. 3 зв.
 67. Там само, арк. 4.
 68. Держархів м. Києва, ф. Р-871, оп. 2, спр. 435, арк. 56-56 зв., 78.

а Андрей Чуткий
Рбота А. А. Русова в Киевском коммерческом институте

В статье исследуется работа А. А. Русова в Киевском коммерческом институте. Установлено, что его переход на работу в этот вуз было личным желанием Русова. Выявлены все составляющие деятельности А. А. Русова в Киевском коммерческом институте: преподавательская деятельность (в частности организация интересных исследовательских проектов с участием студентов), работа в составе управленческих структур института, редактирование «Известий Киевского коммерческого института», организация ряда научных обществ при институте. Все это свидетельствует о искренней заинтересованности А. А. Русова своей работой в этом учебном заведении и одновременно – особое внимание к молодежи и стремление привить ей любовь как к научной деятельности, так и украинский патриотизм.

Ключевые слова: А. А. Русов, Киевский коммерческий институт, история Украины XX в., национально-освободительное движение.

The article examines the main component of professional A. A. Rusov's activity in 1909–1915 in the Kyiv Commercial Institute. It is established that his transfer to this University was the personal Rusov's desire and the case was instituted in 1908, but was held in 1909.

Turns out all components of the A. A. Rusov's work in Kyiv Commercial Institute. These were – teaching activities (including organization of interesting research projects involving students), work in the composition of the governing bodies of the Institute Training Committee and the Council of the Kyiv Commercial Institute; the editorship of the «News of the Kyiv Commercial Institute», organization of several scientific societies at the Institute. All this shows A. Rusov a sincere interest their work at this institution and at the same time, special attention to young people and the desire to instill in her a love for science and Ukrainian patriotism. The latter is evidenced in particular by the fact that among the students who wrote the scientific work under the guidance of A. A. Rusov were subsequently active participants in the Ukrainian liberation movement in 1917–1921.

It is established that the discharge was initiated and invitations to teach at the Kyiv Commercial Institute is also the wife of A. A. Rusov – Sofia, which was supported by the leadership of this University. However, this was rejected by the Ministry of trade and industry of the Russian Empire, which was one manifestation of the continued repressive policies against prominent figures of the Ukrainian national movement from the Imperial power. Similarly, the Ministry had rejected the proposal of the leadership of the Institute on the appointment of Rusov's extraordinary Professor.

Key words: A. A. Rusov, the Kyiv Commercial Institute, history of Ukraine of the XX century, the national liberation movement.

